National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(67): 19 -23
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

प्रवेशकुमारः
शोधच्छात्रः,संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः

डा. विनिताशर्मा
सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः

Correspondence:
प्रवेशकुमारः
शोधच्छात्रः,संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः

भर्तृहरिमते कालः

प्रवेशकुमारः, डा. विनिताशर्मा

प्रस्तावना

व्याकरणदर्शनस्य प्रतिष्ठापकः आचार्यः भर्तृहरिः परमतत्त्वरूपेण शब्दब्रह्मणः चर्चां करोति, यस्य न आदिः न च अन्तः अस्ति; तत् शब्दस्वरूपम् अस्ति। सम्पूर्णं जगत् तस्य सृष्टिप्रक्रिया च शब्दब्रह्मणः एव विवर्तरूपम् अस्ति।[1] सः स्वविविधशक्तिभिः सम्पूर्णान् पदार्थान् सम्पूर्णं विश्वं च प्रकाशयति। यद्यपि शब्दब्रह्म तस्य विविधशक्तयश्च मूलप्रकृतौ एकत्वेन एव स्थिताः सन्ति, अर्थात् पारमार्थिकस्तरे अभिन्नाः भवन्ति,[2] तथापि व्यावहारिकस्तरे तस्य शक्तिभिः एव सम्पूर्णः प्रपञ्चः जायते। अतः शब्दब्रह्म उपादानकारणम् अस्ति, तस्य शक्तिभिः एव विविधजगतः उत्पत्तिः भवति।[3] एषः शुद्धचैतन्यस्वरूपः देशं कालं च संस्थापयति।[4] तस्य विविधशक्तिषु कालशक्तिः अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। सा एकैव अस्ति किन्तु तस्यां विभागः आरोपितः भवति। सतः ये सर्वे परिवर्तनरूपाः षड्भावविकाराः वैविध्यं जनयन्ति, ते सर्वे अस्यामेव आश्रिताः भवन्ति।[5]

सर्वोच्चशक्तिरूपा कालशक्तेः विवेचनम्

भर्तृहरिमते कालः शब्दब्रह्मणः शक्तिः अस्ति। शब्दब्रह्म स्वस्वातन्त्र्यरूपायाः कालशक्तेः आश्रयेण एव सृष्टिं उद्भावयति, अर्थात् कालशक्तिः सृष्टिप्रक्रियायां निमित्तकारणम् अस्ति।[7] ब्रह्मकाण्डे अपि सः एतत् प्रतिपादितवान् यत् जगति जन्मस्थितिक्षयादयः षड्भावविकाराः कालशक्तेः एव आश्रिताः भवन्ति।[8] भर्तृहरिः उत्पत्त्यादीनां निमित्तरूपेण कालस्य तुलना कठपुतलीक्रीडायाः सूत्रधारेण सह कृतवान्। यथा सूत्रधारस्य सूत्रसञ्चारात् यन्त्रपुरुषे (कठपुतलीषु) उन्मेषनिमेषादिकाः क्रियाः भवन्ति, तथा एव कालः स्वशक्त्या स्थगनम्, उन्मज्जनम्, जन्म, नाशादिकं च पौर्वापर्यविभागं कृत्वा जगतः सञ्चालनं करोति।[9] कालशक्तिः एव शब्दब्रह्मणः उत्पन्नं विविधरूपं दृश्यजगत् कालिकक्रमेण विशेषेण क्रमशः प्रकटयति।[10] हेलाराजः स्पष्टं करोति यत् सृष्टिप्रक्रियायाः आरम्भे ब्रह्मणः एषा एव कालशक्तिः जन्मवतः पदार्थानां जन्मादिक्रियया पौर्वापर्यक्रमस्य विधानं करोति।[11] यदि कालः प्रतिबन्धं न करोति तर्हि तस्य अभावे बीजाङ्कुरनलकाण्डादीनां युगपत् उत्पत्त्या आनुपूर्वीनियमाभावात् सङ्करः उत्पद्येत। अतः उपादानकारणत्वेऽपि कालरूपं निमित्तकारणं पौर्वापर्यरक्षणाय आवश्यकम् अस्ति।[12] वाक्यपदीयकारः भर्तृहरिः शब्दब्रह्मणः सृष्ट्युत्पादकां शक्तिं कालशक्तिः इति नाम्ना निर्दिशति, या स्वातन्त्र्यरूपा कर्तृशक्तिः अस्ति। सः कालं केवलं सामान्यतत्त्वं न मन्यते, किन्तु परमब्रह्मणः अनेकशक्तिषु एकां शक्तिं मन्यते, याभिः संयोगेन एषः संसारचक्रः सञ्चालितः भवति। भर्तृहरिमते कालशक्तेः सहकारिण्यः बह्व्यः अवान्तरशक्तयः अपि सन्ति, यासु प्रतिबन्धशक्तिः, अभ्यनुज्ञाशक्तिः, क्रमशक्तिः, समवायशक्तिः, जराख्यशक्तिः च इत्यादयः कालसमुद्देशे उक्ताः। तासां विवेचनं क्रमशः क्रियते। एतासां शक्तीनां विवेचनम् इदं प्रकारेण अस्ति।

स्वातन्त्र्यशक्तिः अथवा कर्तृशक्तिः

भर्तृहरिणा प्रथमकाण्डे एव कालः अन्यशक्तीनां नियामकरूपा स्वतन्त्रशक्तिः इति उद्घोषितः। तेषां मते जन्मादिक्रियावन्तः सर्वाः शक्तयः कालशक्तेः स्वातन्त्र्यशक्तित्वात् अनुसरणं कुर्वन्ति।[13] ब्रह्मणः कर्तृशक्तिः क्रमरूपं प्राप्य कालशक्तिरूपेण व्यक्तीभवति।[14] भर्तृहरिमते स्वातन्त्र्यशक्तिः एव कर्तृशक्तिः अस्ति।

पद्धतिटीकाकारः वृषभदेवः अपि स्वातन्त्र्यं कर्तृशक्तिरूपेण गृह्णाति तथा स्वातन्त्र्यस्य अर्थं पदार्थनिष्पादनसंहारयोग्या कर्तृशक्तिः' ' करोति।[15] हेलाराजः अपि भर्तृहरिणः कालविचारं विश्वात्मरूपं, सर्वव्यापकं च स्वतन्त्रं च उक्तवान्। तस्य मते वाक्यपदीये एतेषां कारणानां निमित्तेन कालविषये स्वातन्त्र्यशक्तिरूपः सिद्धान्तः प्रतिपादितः अस्ति।[16] गौरीनाथशास्त्री वदति यत् कालशक्तेः वर्णनं स्वातन्त्र्यशक्तिरूपेण तस्मात् कृतम्, यतः शब्दब्रह्मणः सर्वासु शक्तिषु केवलं क्षमता अस्ति, या क्रियाशीलता प्राप्ता सती जगतः रचनां करोति। एताः शक्तयः एकस्मिन् विशेषक्रमव्यवस्थायां स्थापयित्वा कालशक्तिः तासां नियमनं करोति।[17]

प्रतिबन्धशक्तिः अभ्यनुज्ञाशक्तिश्च

भर्तृहरिणा सृष्टिप्रक्रियायाः नियमनं प्रतिबन्धशक्त्या अभ्यनुज्ञाशक्त्या च मन्यते। तत्र प्रतिबन्धस्य अर्थः अवरोधः वा अप्रकाशननिरोधः इति; अस्य द्वौ कार्यौ स्तःसमयात् पूर्वं वस्तूनां उत्पत्तिं निवारयति —, तथा कालपूर्णे सति तेषां जराद्यवस्थां निवारयति।[18] अभ्यनुज्ञायाः अर्थः अनुमतिप्रदानम् अस्ति, अर्थात् तया कालः कस्यचित् वस्तुनः उत्पत्त्यर्थं तस्य कारणशक्तिं कार्यकरणाय अनुमन्यते।[19] भर्तृहरिः स्वोपज्ञवृत्तौ वदति यत् प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञाशक्त्योः अवच्छेदेन एव पदार्थानां विविधरूपता क्रमरूपेण आभासते।[20] एताः सर्वाः विशिष्टकारणभूताः शक्तयः प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञयोः अधीनाः सन्ति, अतः प्रत्येकस्य वस्तुनः सहकारिकारणं कालः अस्ति।[21]

पद्धतिकारः स्पष्टयति यत् एकस्मिन् वृक्षे किसलयादिविचित्रता दृश्यते तथा किसलयेषु रक्तत्वादिविशेषाः भिन्नाः भवन्ति, यत् प्रतिबन्ध अभ्यनुज्ञावच्छेदकनियमानुसारंक्रमरूपेण प्रतिभाति। एकस्मिन् वृक्षे पूर्वं किसलयस्य अभ्यनुज्ञा भवति, ततः पल्लवस्य प्रतिबन्धः; पुनः यदा किसलयः प्रतिबन्धितः भवति तदा पल्लवस्य अभ्यनुज्ञा भवति।[22] एवं पदार्थानां विविधरूपता एताभ्यां शक्तिभ्यां जायते। एवं कालः प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञाशक्तिद्वारा पदार्थानां उत्पत्तिस्थितिनाशादीनां सञ्चालकः भवति। कालसमुद्देशे भर्तृहरिः वदति यत् कालः एव सूत्रधारवत् प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञानामकशक्तिद्वारा विश्वस्य जन्मनाशरूपं पौर्वापर्यविभागं करोति।[23] तेन कारणेन व्रीहिवत् बीजनालकाण्डादिषु पौर्वापर्यं भवति; अन्यथा यदि कालकृतः प्रतिबन्धः अभ्यनुज्ञा च न स्यात् तर्हि युगपत् उत्पत्त्या सङ्करदोषः स्यात्।[24] अतः भर्तृहरिमते सर्वेषां चराचराणां पदार्थानां जन्मनाशौ यौवनजरादयश्च प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञाशक्तिभ्यां कालाधीनाः एव भवन्ति।[25]

केचन जनाः सृष्टिं ब्रह्मणः विवर्तं मन्यन्ते। कालः ब्रह्मशक्तेः अविद्यायाः च सहकारित्वात् अक्रमं जगत् क्रमवत् रूपेण आभासयति। कालभेदज्ञानस्य कारणं क्रमस्य अध्यासः अस्ति; अतः क्रमः एव कालः इति उच्यते। एतेन सूक्ष्मेण क्रमरूपेण एव निमेषादिकः कालः परिच्छिन्नः भवति। सर्वप्रकारेण क्रमेण अनुप्राणिता पश्यन्तीरूपा संवित् क्रमम् आश्रित्य एव अभिव्यक्तिं प्राप्नोति।[26] एवं क्रमः एव कालरूपेण मन्यते। कालस्य अस्य शक्तेः कारणेन सांसारिकपौर्वापर्यव्यवस्था स्थिरीभवति। अतः सर्वेषु भावेषु क्रमाख्या कालशक्तिः सूक्ष्मरूपेण अनुस्यूता अस्ति।

विश्वात्मा नियामकश्च कालः

भर्तृहरिः कालशक्तिं विश्वात्मारूपेण तथा सर्वपदार्थानां नियन्तृरूपेण वर्णयति। तस्य मते कालः एव विश्वस्य उत्पत्तिस्थितिलयादीनां व्यापारस्य सञ्चालकः अस्ति; सर्वाः क्रियाः अस्मिन् एव अन्तर्भूताः सन्ति, अतः कालः विश्वात्मा इति उच्यते।[27] सः कालः एव सर्वेषु प्राणिषु अप्राणिषु च भावपरिणामस्य कारणं भवति, यत् तात्त्विकपरिवर्तनरूपेण प्रतीतम् भवति; येन वृद्धिह्रासौ, बाल्ययौवनवृद्धावस्थाः च ज्ञायन्ते।[28] कालशक्तिः स्वनामानुगुण्येन एव वैश्विकविविधतायाः हेतुः अस्ति। यथा घटीयन्त्रं (अरहट) भ्रमद् जलचक्रवत् दृश्यते, तथा दिनरात्रयोः तथा वसन्तादिऋतूनां पुनरावृत्तिः कालस्यैव कलारूपं सूचयति।[29] हेलाराजः स्पष्टं करोति यत् यथा कश्चित् हस्तेन जलचक्रं प्रेरयति, तथा एव कालशक्त्या सर्वव्यापी ब्रह्म सृष्टिं सञ्चालयति।[30] सः विश्वात्मा एक एव अस्ति, यः परब्रह्मणः अभिहितः सत्यभावः अस्ति। सः मायायुक्तः भूत्वा नानाविधानि कार्याणि कृत्वा अनन्तशक्तिरूपेण व्यवहारं करोति, अर्थात् सृष्टिं करोति तथा क्रमशः चक्रवत् भ्रमणशीलानां सर्वेषां भूतानां आवर्तमानभावं प्रस्तुतयति; स एव कालः इति उच्यते।[31]

भर्तृहरिणा अनेकैः उदाहरणैः कालशक्तेः नियामकत्वं वर्णितम्। सः वदति यत् यथा व्याधः बृहतीं पक्षिणीं जालबन्धनार्थं लघुपक्षिणः डोरे बद्ध्वा स्थापयति, येन तस्य उड्डयनादिचेष्टाः नियन्त्रिताः भवन्ति, तथैव कालशक्तिः अपि उत्पत्तिस्थितिध्वंसादिषु नियन्त्रणं करोति।[32]

भर्तृहरिणा कालशक्तेः कार्यं अत्यन्तसुन्दरदृष्टान्तेन स्पष्टं कृतम्यथा — नद्याः प्रवाहः घासपर्णलतादिकं वहति पुनः च तदेव स्थानं प्रति प्रत्यावर्तयति, तथा एव कालशक्तिः भावानां विविधपदार्थानां प्रक्षेपणपरिणामयोः सृष्टिं करोति।[33] द्वितीयं दृष्टान्तं दत्तम्यथा — शरीरस्य अवयवानां सन्धिस्थले स्थित्वा गमनागमनादिचेष्टाः सिद्ध्यन्ति, तथैव कालात्मा अपि विभिन्नभावेषु प्रविश्य प्रतिबन्धअभ्यनुज्ञयोः निमज्जनउन्मज्जनादीनां पौर्वापर्यलक्षणं प्रवर्तयति।[34] दक्षिणायनम् उत्तरायणम् इति विभाजनम्, नक्षत्राणां नियतगतिः, सूर्यस्य उदयास्तगमनम्, महाभूतानां उत्पत्तिः, प्रत्ययकाले जन्मनाशयोः आविर्भावलक्षणस्य च कार्यान्वयनं सर्वं कालशक्त्या एव भवति। एवं[35] सा कालशक्तिः विश्वात्मा तथा नियामकरूपा उच्यते।

भर्तृहरिकृतं कालभेदनिरूपणम्

कालस्य दार्शनिकस्वरूपं परमतत्त्वम्, परमशक्तिः, नित्यः, एकः, विभुः इति उच्यते; किन्तु लौकिकव्यवहारनिर्वहणार्थं तस्य अतीतअनागत-वर्तमानभेदः आवश्यकः। अतः भर्तृहरिः वदति यत् अभिन्नकालात् लोकव्यवहारः न सम्भवति, अतः क्रियाउपाधिना भूतभविष्य-द्वर्तमानरूपेण त्रिविधः भेदः क्रियते। क्रियासमाप्तौ भूतकालः, सम्भाव्यक्रियायां भविष्यत्कालः, क्षणप्रवाहे प्रवर्तमानायां क्रियायां वर्तमानकालः इति उच्यते।[36] हेलाराजः स्पष्टं करोति यत् कार्यभेदात् कारणभेदः अनुमीयते, सः च कार्यभेदः शक्तिभेदात् जायते; किन्तु कालरूपे जगत्कारणे कश्चन भेदः नास्ति।

अतः वर्तमानशक्त्या भावानां आविर्भावः भवति, अतीतअनागत-शक्तिभ्यां तु भावानां तिरोभावः भवति; यतः तत्र प्रागभावः प्रध्वंसाभावः च स्वीक्रियते। एवं कालशक्तिः मूलतः अभिन्ना अस्ति, किन्तु तस्याः शक्तिभेदात् कार्यभेदः दृश्यते।[37] पुनः भर्तृहरिः भावानां दर्शनअदर्शनभेदेन केवलं द्विविधकालं मन्यते— अतीतअनागतयोः शक्त्योः तिरोभावः, वर्तमानशक्त्या च आविर्भावः भवति।[38] अत्र प्रश्नः उपस्थापितः यत् यदि अतीतशक्तिः अनागतशक्तिः च समानौ स्तः, तर्हि अनागतशक्तिवत् अतीतशक्तेः पुनरभिव्यक्तिः किमर्थं न भवति? अस्य शङ्कायाः समाधानं कुर्वन् भर्तृहरिः वदति यत् कालस्य अनागतशक्तिः जन्मशक्तेः प्रतिबन्धिका नास्ति, अर्थात् सा जगतः विविधभावानां उत्पत्तेः विरोधिनी न भवति; किन्तु अतीतशक्त्या जन्म प्रतिबध्यते।[39]

मूर्तीनां परिणामभेदात् अतिरिक्तः कश्चन कल्पितभेदः नास्ति। सहोत्पन्नाः सर्वे भावाः कालमन्वन्तरक्षणसदृशे कल्पिते कालान्तररूपे अवस्थायां आत्मतत्त्वस्य अतिक्रमणं न कुर्वन्ति, तथा आगन्तुकअनागन्तुकभेदेन अपि न संस्पृश्यन्ते। कालः क्षणः मन्वन्तरः इति अवस्थारूपेण नित्यः वा क्षणिकः वा इति कथनस्य अपि कश्चित् आधारः नास्ति।[40] पुनश्च बुद्धेः एकत्वात् तथा भागरहित-प्रत्यवमर्शत्वात् परिणामभेदस्य व्याख्या (रचयात्मकः अपचयात्म-कश्च) सम्भवति। [41] उपर्युक्तशङ्कानां समाधानं कुर्वन् भर्तृहरिः वदति यत् काले क्रमाख्यया मात्रागतः क्रमः आभासरूपेण दृश्यते, तथा क्रमभेदात् एव भेदप्रतीतिः भवति; वस्तुतः कालः स्वतः भेदरहितः नित्यः च अस्ति।[42]

कालत्वग्रहणम्

कस्यचित् क्रियोपाधिकभूतादिकालभेदे भूतकालत्वं कथं भवति इति शङ्कायां भर्तृहरिः वदति यत् क्रियानिवृत्तः पदार्थः व्यपगतस्वरूपः इति कथ्यते; तस्य कालमध्ये त्यक्तस्वरूपं बुद्ध्या गृह्यते, तेन तस्य भूतकालत्वं व्यपदिश्यते।[43] तथा भविष्यत्कालः कथं व्यपदिश्यते इति प्रश्नस्य उत्तरं यत्भाविनी क्रिया यदा काले प्रतिबिम्बिता भवति —, तदा कालः भाविक्रियायाः अध्यारोपेण भविष्यत्कालरूपेण व्यपदिश्यते। यथा निर्मले दर्पणे प्रतिबिम्बः दृश्यते, तथा एव काले भविष्यतः अध्यवसायेन नियतरूपं निश्चितं भवति।[44] अस्मिन् सन्दर्भे कालस्य दार्शनिकपक्षः उपस्थापितः अस्ति, यत् कालः नित्यः एकः अविभाज्यः च अस्ति, सः ब्रह्मणः स्वतन्त्रकर्तृत्वशक्तिः अस्ति; किन्तु लौकिके व्यवहारजगति सः भिन्नरूपेण प्रतीयते। अभिन्नः सः कालः क्रियाउपाधिना भूतभविष्यद्वर्तमानरूपेण त्रिधा दृश्यते, लोकः तस्य अतिक्रमं न करोति।[45]

एषः भेदः क्रियोपाधिकः अस्ति। यदा क्रिया उत्पन्ना भूत्वा नश्यति तदा तस्याः उपाधिकालः भूतः इति कथ्यते। यदा क्रियायाः साधनानि सन्निहितानि भवन्ति तथा आरम्भः समीपस्थः भवति तदा सः भविष्यत्कालः इति कथ्यते। यदा क्रिया आरब्धा किन्तु अनिष्पन्ना भवति तदा सः वर्तमानकालः इति कथ्यते।[46] भर्तृहरिणा क्रियोपाधिनिबद्धस्य भूतवर्तमानभविष्यत्कालस्य पुनः एकादश भेदाः उक्ताः— तेषु भूतकाले पञ्च भेदाः, भविष्यत्काले चत्वारः भेदाः, वर्तमानकाले द्वौ भेदौ इति निर्दिष्टम्।[47] एते भेदाः अत्यन्तसूक्ष्माः सन्ति, ये भाषायां व्यवहाररूपेण प्रयुज्यन्ते। हेलाराजेन अपि एतेषां एकादशभेदानां निरूपणं कृतम्।

भविष्यत्कालः

भर्तृहरिणा भविष्यत्कालस्य चत्वारः भेदाः स्वीकृताः।[48] हेलाराजेन तेषां नामा सामान्यभविष्यत् —, अद्यतनभविष्यत्, अनद्यतन-भविष्यत्, अद्यतनानद्यतनभविष्यतइति निर्दिष्टानि। [49] रघुनाथ-शर्मणा निर्दिष्टम्

1. सामान्यभविष्यत्— पिपीलिकाण्डसञ्चरणात् भविष्यति वृष्टिः इति। अत्र अद्य' 'कल' इत्यादिपदाभावात् सामान्यभविष्यत्काले ' लृट्लकारः प्रयुज्यते।[50]

2 अद्यतनभविष्यत्— अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति इति। अत्र अद्य'पदेन अद्यतनभविष्यत्काले लृट्लकारः भवति।'[51]

३अनद्यतनभविष्यत् . उदाहरणम्— श्व आगन्ता इति। अत्र श्व' इति ' पदेन भविष्यत्कालस्य अनद्यतनत्वस्य प्रतीतिः भवति।[52] रघुनाथ-शर्मणा उदाहरणं दत्तम्गुरूणां अधीनतायाः दूरदेशगमनाय उद्यतः — सः सुरभिः समये अपि सख्या सह मिलनं न इच्छति।[53]

अत्र अनद्यतनभविष्यत्कालः भवति।

४अद्यतनानद्यतनभविष्यत् . अद्यतनानद्यतनभविष्यत्कालस्य रघुनाथशर्मणा सुन्दरं उदाहरणं स्पष्टं कृतम्— उदाहरणम्—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः।
इत्थं विचिन्त्यति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥

अस्य उदाहरणे पूर्वार्धे अद्यतनकालः अस्ति, उत्तरार्धे च भाविदिनस्य अनद्यतनकालः। एवं अद्यतनानद्यतनसमुदायरूपस्य भविष्यत्कालस्य एव उपपत्तिः भवति। अस्मिन् समुदायभविष्यत्काले लृट्लकारः प्रयुज्यते।

वर्तमानकालः

भर्तृहरिणा वर्तमानकालस्य द्वौ भेदौ स्वीकृतौ।[54] हेलाराजस्य मते एकः मुख्यवर्तमानः, अपरः अमुख्यवर्तमानः। मुख्यवर्तमानः आरम्भात् समाप्तिपर्यन्तं प्रवर्तते। अमुख्यवर्तमाने तु भूतभविष्यौ वर्तमान-समीपस्थौ वा आसन्नवर्तमानरूपेण भवतः। अस्मिन् प्रसङ्गे हेलाराजेन पाणिनिसूत्रम्— "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा[55] इति उद्धृतम्। अर्थआसन्नभूते आसन्नभविष्यति वा वर्तमानकालस्य — संस्कारः अवशिष्यते वा आगच्छति।[56] रघुनाथशर्मणा उदाहरणेन स्पष्टम्—

यदा पृच्छ्यते— "कदा भवान् आगतः?" उत्तरम्— "अधुनैव आगच्छामि" इति। अत्र भूतकालः सन् अपि वर्तमानसंस्कारयुक्तः अस्ति। तथा यदा पृच्छ्यते— "कदा भवान् गमिष्यति?" उत्तरम्— "एष गच्छामि" इति। अत्र भविष्यत्कालः सन् अपि वर्तमानव्यवहारे प्रयुज्यते।[57] भाष्यकारेण अपि आशंसायाः सम्बन्धः वर्तमानेन सह स्वीकृतः, किन्तु तस्य भविष्यत्कालविषयत्वं निर्दिष्टम्।[58] अत्र विशेषः अस्ति यत् आशंसायां इष्टार्थप्राप्तिः साधनबलात् शक्या अशक्या वा भवति; यदा तस्याः प्राप्तिः शक्या भवति तदा सा आशंसा उच्यते।[59] वाक्यपदीये साधनसमुद्देशे कंसवधः" इत्यनेन उदाहरणेन वर्तमानस्य " मुख्यअमुख्यभेदाः मनोव्यापाररूपाः दर्शिताः, यत्र बुद्धिविषयत्वात् प्रत्यक्षवत् व्यवहारः भवति यथा— गच्छ हन्यन्ते कंसः (गच्छ, कंसः मार्यते इति पश्य) गच्छ घानिष्यते कंसः (गच्छ, कंसः मारिष्यते इति पश्य) किं गतेन, हतः कंसः गमनस्य किं प्रयोजनम्, कंसः हतः इति।

उपसंहारः

भर्तृहरिः कालगतव्यभिचारं अर्थात् कालप्रत्ययविधानस्य असाधुत्वे सति पाणिनीयसूत्रेषु विचारं करोति। व्याकरणशास्त्रे भूतभविष्यदादिषु कालेषु लङ्लृटादीनां विधानं निर्दिष्टम् अस्ति; किन्तु कालान्तरवशात् कालव्यभिचारे सति एते प्रयोगाः साधवः न भवन्ति, अर्थात् नियमानुकूलाः न भवन्ति। उदाहरणम्— भाव्यासीत्। अत्र भावी' इति पदं णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नम् अस्ति', 'आसीत्इति तु ' भूतकालः; अतः उभयोः परस्परविरोधः दृश्यते। एवमेव अग्निष्टोमयाजिनः पुत्रे जनिता इति उदाहरणे अग्निष्टोमयागात् पुत्रलाभे भूतकाले णिनिरूपप्रत्ययः, 'जनिताइति भविष्यत्कालः च ' परस्परं न सम्बद्धौ इति दृश्यते। एतादृशस्य असाधुत्वस्य परिहारः पाणिनिना "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति सूत्रेण कृतः। अस्य अर्थः — धातुसम्बन्धे स्थिताः प्रत्यययुक्तशब्दाः अन्यकालसम्बन्धेन अपि साधवः भवन्ति इति। अतः धात्वर्थः विशेषणविशेष्यभावेन व्यवस्थितः भवति। सुबन्तवाच्यः अर्थः विशेषणरूपः, तिङन्तवाच्यः अर्थः विशेष्यरूपः च भवति। एवं भूतकालः भविष्यत्कालेन सह विशेषणविशेष्यभावेन युज्यते। यथा— अग्निष्टोमयाजी इति भूतकालः विशेषणरूपः, जनिता इति भविष्यत्कालः विशेष्यरूपः। एवं मिश्रितरूपेण भविष्यत्कालव्यवहारः जायते। अतः भर्तृहरिः व्यामिश्रकालप्रयोगे पाणिनिसूत्राद् साधुत्वं स्वीकुर्वन्ति। तथापि लोकव्यवहारसौकर्यार्थं कालभेदः निरूपितः, परन्तु तत्त्वतः सः भेदः नास्ति; कालः अभिन्नस्वतन्त्रशक्तिरूपः एव अस्ति।

सन्दर्भ ग्रन्थः

1 अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं। विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ वाक्यपदीय 1.1

2 (क) एकमेव यदाम्नातं भिन्नशक्तिव्यपाश्रयात्। अपृथकत्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथकत्वेनैव वर्तते॥ वाक्यपदीय 1.2

(ख) सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति निर्णये। वाक्यपदीय 3.1.22

3 शक्तिमात्रसमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मणः। सर्वथा सर्वथाभावात् क्वचित्किञ्च-द्विवक्ष्यते॥ वाक्यपदीय 3.7.2

4 चैतन्यवत्स्थिता लोके दिक्कालपरिकल्पना। प्रकृतिं प्राणिनां तां हि कोऽन्यथा स्थापयिष्यति॥ वाक्यपदीय 3.6.18

5 अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः। जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः॥ वाक्यपदीय 1.3

6 उत्पत्तौ च स्थितौ चापि विनाशे चापि तद्वताम्। निमित्तं कालमेवाहुर्विभक्ते-नात्मना स्थितम्॥ वाक्यपदीय 3.9.3

7 अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता। जन्मादयो विकाराः षड्भावभेदस्य योनयः॥ वाक्यपदीय 1.3

8 तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते। प्रतिबन्धाभ्यानुज्ञाभ्यां तेन विश्व विभज्यते॥ वाक्यपदीय 3.9.14

9 आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्याः यत्रेदं कालदर्शनम्। पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिव स्थितम्॥ वाक्यपदीय 3.1.37

10 क्रमाख्या हि कालशक्तिः ब्रह्मणो जन्मवत्सु पदार्थेषु जन्मादिक्रियाद्वारकमेव पौर्वापर्येणावभासोपगम. विधायिनि। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.1.37

11 यदि न प्रतिबध्नीयात् प्रतिबन्धञ्च नोत्सृजेत्। अवस्था व्यतिकीर्येरन् पौर्वापर्यविनाकृताः॥ वाक्यपदीय 3.9.5

12 दिक् साधनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः। शक्तिरूपे पदार्थानां अत्यन्तं अनवस्थिताः। वाक्यपदीय 3.6.1

13 (क कालाख्येन हि स्वातन्त्र्येण (सर्वाः परतन्त्र जन्मवत्यः शक्त्यः समाविष्टाः कालशक्तिवृत्तिमनुपतन्ति। वाक्यपदीय हरिवृत्तिः, 1.3

14 (ख.तस्य क्रमवद्भिः मात्ररूपैः कर्तृशक्तिः प्रविभज्यमाना विकार (मात्रगतं भेदरूपं तत्रध्यारोपयति। वाक्यपदीय हरिवृत्तिः, 1.3

15 अध्याहितकलां यस्य (अव्याहताः कलाः)कालशक्तिमुपाश्रिताः। तस्य क्रमवद्भिर्मात्रारूपैः कर्तृशक्तिः प्रविभज्ययमाना विकारमात्रगतं भेदरूपं तत्राध्यारोपयति। वाक्यपदीय हरिवृत्तिः, 1.3

16 तद्विवृणोति स्वातन्त्र्येण इति। स्वातन्त्र्यं कर्तृशक्तिः। पदार्थनिष्पादनयोग्या कर्तृशक्तिः। वाक्यपदीय पद्धति, 1.3

17 क स विभुः स्वतन्त्रः अत एव ('स्वातन्त्र्य शक्तिः कालः' इति वाक्यपदीये सिद्धान्तितम्। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.14

18 कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति तत्रभवद्भर्तृहरेरभिप्रायः। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.62

19 चतुर्वेदी, मिथिलेश, शब्दार्थमीमांसा पृ .27

20 द्विवेदी, रामचन्द्र, भर्तृहरि, पृ .122

21 द्विवेदी, रामचन्द्र, भर्तृहरि, पृ .120

22 ततश्च प्रतिभावं वैश्वरूप्यस्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां शक्त्यवच्छेदेन क्रमवानिवाभासोपगमो लक्ष्यते। वाक्यपदीय स्वोपज्ञवृत्ति 1.3

23 सर्वेषां हि विकाराणां कारणान्तरेप्यपेक्षावतां प्रतिबद्धजन्मनामभ्यनुज्ञया सहकारिकारणं कालः। वाक्यपदीय स्वोपज्ञवृत्ति 1.3

[24] यत् काचिच्छक्तिः प्रतिबध्नाति यथैकस्मिन् वृक्षे प्रथमतः किसलयाभ्यनुज्ञा पल्लवस्य प्रतिबन्धः। ततः किसलयस्य प्रतिबन्धः पल्लवस्याभ्यनुज्ञा। वाक्यपदीय पद्धति 1.3

[25] प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते। वाक्यपदीय 3.9.4

[26] अयं भावः कालकृतस्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्याभावात् भावानां युगपदुत्पत्ति-स्यादिति व्रीहियवादीनां बीजाङ्कुर नाल काण्डादीनामवस्थाना-यानुपूर्वीनियमाभावात् सङ्करः स्यादिति। वाक्यपदीय 3.9.5

[27] प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां हि जन्मविनाशवत्यो मात्रः काले समायतन्ते। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.13

[28] अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संवित् प्राणवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चकास्तीति कृतनिर्णयं वाक्यपदीये शब्दप्रभायामस्माभिः। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.62

[29] प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थितः। काल एव हि विश्वात्मा व्यापार इति कथ्यते॥ वाक्यपदीय 3.9.12

[30] मूर्तीनां तेन भिन्नानामाचयापचयाः पृथक्। लक्ष्यन्ते परिणामेन सर्वासां भेदयोगिना॥ वाक्यपदीय 3.9.13

[31] जलयन्त्रभ्रमावेश सदृशीभिः प्रवृत्तिभिः। स कलाः कलयन् सर्वाः कालाख्यां लभते विभुः॥ वाक्यपदीय 3.9.14

[32] यथाहि भ्रामको बाहुना जलयन्त्रं परिवर्तयति तथा कालशक्त्या विभुर्वानिति। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका

[33] अनैतत् सूचयतिविश्वात्मैक एव परब्रह्माभिधानः सत्यो भावः। स एव . .नानाविधकार्यकारि तयानन्तशक्तित्वेन व्यवहृयते। तथा च क्रमिकाश्चक्रभ्रमवद् परावर्त्तमान् भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानीति काल इत्युच्यते। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका

[34] प्रतिबद्धाश्च यास्तेन चित्र विश्वस्य वृत्तयः। ताः स एवानुजानाति यथा तन्तुः शकुन्तिकाः॥ वाक्यपदीय 3.9.15

[35] तृणपर्णलतादीनि यथा स्रोतोऽनुकर्षति। प्रवर्त्तयति कालोऽपि मात्र मात्रवतां तथा॥ वाक्यपदीय 3.9.41

[36] आविश्येवानुसन्धत्ते यथा गतिमतां गतीः। वायुस्तथैव कालात्मा विधत्ते क्रमरूपताम्॥ वाक्यपदीय 3.9.42

[37] अयनप्रविभागश्च गतिश्च ज्योतिषां ध्रुवा। निवृत्तिप्रभवाश्चैव भूतानां तन्निबन्धना॥ वाक्यपदीय 3.9.43

[38] (कतस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः। (भेदा इव त्रयः सिद्धा यॉंल्लोको नातिवर्तते॥ वाक्यपदीय 3.9.48

[39] (खअभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाल्लोके त्रयोभेदा इव (, परमार्थत एकत्वाद् क्रियोपाधयः प्रसिद्धाः, तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानाख्याः। क्रियाव्युपरमे भूतः, सम्भावितायां क्रियायां भविष्यत्, क्षणप्रवाहरूपेण प्रवर्तमानायां तस्यां वर्तमानो मुख्य एवायम्। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.48

[40] तथाहि वर्तमानशक्तिसम्बन्धेन भावानां सतामेवाभिव्यक्तिर्जन्म। अतीतानागतकालशक्तिसम्बन्धेन तु सतामेव तिरोभावोऽदर्शन-मनभिव्यक्तिर्विनाशः प्राक् प्रध्वंसाभावरूप इति शक्तिभेदात् कार्यभेदोपपत्तौ कालभेदकल्पना निर्निमित्ता॥ वही, वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.49

[41] द्वाभ्यां किल स शक्तिभ्यां भावानां वरणात्मकः। शक्तिस्तु वर्तमानाख्यां भावरूपप्रकाशिनी॥ वाक्यपदीय 3.9.50

[42] अनागता जन्मशक्तेः शक्तिरप्रतिबन्धिका। अतीताख्या तु या शक्तिस्तया जन्म विरुध्यते॥ वाक्यपदीय 3.9.51

[43] वाक्यपदीय हरिवृत्ति 2.24

[44] ताभ्यो या जायते बुद्धिरेका सा भागवर्जिता। सा हि स्वशक्त्या भिन्नेव क्रमप्रत्यवमर्शिनी॥ वाक्यपदीय 2.25

[45] भावनासमये त्वेतत् क्रमसामर्थ्यमक्रमम्। व्यावृतभेदो येनार्थो भेदवानुपलभ्यते॥ वाक्यपदीय 2.27

[46] काले निधाय स्वं रूपं प्रज्ञया यन्निगृह्यते। भावास्ततो निवर्तन्तो तत्र संक्रान्तशक्तयः॥ वाक्यपदीय 3.9.39

[47] (कभाविनां चैव यद्रूपं तस्य च प्रतिबिम्बिकम्। (सुनिर्मृष्टं इवादर्शे काल एवोपपद्यते॥ वाक्यपदीय 3.9.40

[48] (खनिर्मलतले दर्पणे रूप प्रतिबिम्बमसायनियतरूप निश्चयः इत्यर्थः.......(। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.40

[49] तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः। भेदा इव त्रयः सिद्धाः यॉंल्लोको नातिवर्तते॥ वाक्यपदीय 3.9.48

[50] क्रियाव्युपरमे भूतः सम्भावितायां क्रियायां भविष्यन् क्षणप्रवाहरूपेण प्रवर्तमानायां तस्यां वर्तमानः। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.48

[51] क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद् वर्तमानता। एकादशभिराकारैर्विभक्ताः प्रतिपद्यते॥

[52] भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः। वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पनाः॥ वाक्यपदीय 3.9.37.38

[53] भविष्यंश्च चतुर्विधः। वाक्यपदीय 3.9.38

[54] भविष्यत्सामान्यमद्यतनोऽद्यतनोऽद्यतनानद्यतनसमुदायश्चेति चत्वारो भविष्य भेदाः। वाक्यपदीय, प्रकीर्णप्रकाशटीका 3.9.38

[55] तत्राद्यो यथा.'पिपीलिकाऽण्डसंचरणाद् भविष्यति वृष्टिः' इति। अत्रद्य श्वो वा परश्वो वा इति निर्णायकपदाभावात् भविष्यत्सामान्ये लृट्। वाक्यपदीय 3.9.38

[56] द्वितीयो यथा.'अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति' इति। अत्रद्य पदसत्तयाऽद्यतनभविष्यति लृट्। वाक्यपदीय

[57] तृतीयो यथा.'श्व आगन्ता' इति अत्र श्वः पदेन भविष्यत्कालस्यानद्यतनत्वं प्रतीयते। वही

[58] गुरुजनपरन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ॥......अत्रद्यतनाद्यतनसमुदाये भविष्यति लृट् इति प्रतीयते। वही,

[59] वर्तमानो द्विधा ख्यातः। वाक्यपदीय 3.9.38